

SLOVOTVORNÉ KATEGÓRIE A POSTUPY V MALOM SLOVOTVORNOM SLOVNÍKU SLOVENČINY NA POZADÍ DETSKEJ REČI

Katarína VUŽŇÁKOVÁ

Abstrakt:

V príspevku sa zameriavame na tvorbu slovotvorného slovníka slovenčiny, ktorý by mal slúžiť na pedagogické účely. Vychádzame z myšlienky, že opis jazyka by mal korešpondovať s jeho osvojovaním si. Preto opisujeme vývin detskej reči vzhľadom na slovotvorbu. Sledujeme spôsob používania a tvorenia slovotvorne motivovaných slov v detskej reči a kognitívne štruktúry detskej mysle (psycholingvistické a neurolingvistické aspekty vývinu reči) a na základe toho zdôvodňujeme výber slovotvorných kategórií a postupov v Malom slovotvornom slovníku slovenčiny. Naznačujeme spôsob zaznamenávania jednotlivých hesiel v lexikografickej práci a polysémiu slovotvorných formantov v jazyku.

Kľúčové slová:

slovotvorba, detská reč, vývin detskej reči, lexikografia, slovotvorný slovník slovenčiny

Úvod

Donedávna (V súčasnosti sa rozbehol podrobný výskum slovensky hovoriacich detí, pozri Kniha o detskej reči 2005; Štúdie o detskej reči 2008) sa v literatúre venujúcej sa vývinu detskej reči kládol dôraz na zvukovú rovinu vzhľadom na vývin výslovnosti a správnosť artikulácie. S tým sa spájajú informácie o logopedickej starostlivosti a prevencii v predškolskom veku dieťaťa. Okrajovo sa spomínala gramatická stránka reči, slovotvorba len v súvislosti s tvorbou okazionalizmov. Vzhľadom na slovotvorbu možno nájsť zaujímavé ukážky detskej reči, ktoré súvisia s tvorením slov, u K. Čukovského (1981). Nejde tu však o systematický výskum a vysvetľovanie jednotlivých javov v detskej reči. V slovenčine sa zmenila situácia po roku 2000, keď vznikla monografia, ktorá analyzuje slovotvorne vniknuté slová v reči hovoriacich, medzi ktorými hlavnú skupinu tvoria práve slová detskej reči, Okazionalizmy v hovorenej slovenčine (Liptáková 2000) a štúdia venujúce sa tvorbe slovies (Liptáková, 2006). V súčasnosti sa pripravuje na Katedre komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty v Prešove učebnica s názvom Detská reč a slovotvorba, ktorá by mala objasniť niektoré stránky detskej reči vzhľadom na dieťa v predškolskom a mladšom školskom veku. Simultánne sa pripravuje slovotvorný slovník, ktorý zohľadňuje aspekty detskej reči a jej vývinu v danom veku. V súvislosti s týmito skutočnosťami chceme v tomto príspevku naznačiť uplatňovanie slovotvorného systému slovenčiny v detskej reči a transfer týchto poznatkov do tvorby slovotvorného slovníka.

Metódy výskumu

1. Analýza slovotvorného systému jazyka a tvorba slovotvorného slovníka, ktoré sme zhrnuli do monografie Problémy lexikografického zachytávania slovotvorného systému jazyka (Vužňáková 2005) a učebnice s názvom Detská reč (Liptáková – Vužňáková, Rkp.).
2. Pri výskume detskej reči sme použili výsledky pozorovania (nahrávky, poznámky) konkrétneho dieťaťa od narodenia do troch rokov. Výhodou tohto pozorovania je, že

ide o pozorovania dieťaťa vlastnou matkou, teda osobou, ktorá má nepretržitý kontakt s rečou, konaním a myslením dieťaťa; ďalej možnosť sledovať komplexnosť rečového vývinu, nie izolovaných, selektovaných slov alebo rečových prejavov. Nevýhodou je pozorovanie jedného respondenta. Autorka príspevku však porovnávala výsledky s rečovými prejavmi ďalších detí, absolvovala pozorovania detí rôznych vekových skupín v materskej škole a uskutočnila čiastkové prieskumy detskej reči v spolupráci so študentmi v rámci predmetu jazyková výchova v materskej škole.

3. Spojenie výsledkov výskumu detskej reči v predškolskom a mladšom školskom veku s lexikografiou.

Slovotvorba a detská reč

Východiskom pri opise slovotvorného systému a jeho lexikografickom zachytávaní je pre nás myšlienka, že opis jazyka by mal byť zlučiteľný s jeho osvojovaním si (Jazyk a kognícia 2005, s. 40). Preto sa snažíme objasniť vzťah medzi slovotvorbou a kognitívnymi štruktúrami, čo znamená, že sa opierame aj o psycholingvistické a neurolingvistické aspekty osvojovania si jazyka. Detská reč sa odlišuje od reči dospelých na každej rovine jazyka. So zreteľom na slovotvorbu možno vymedziť tieto základné charakteristiky:

Vzhľadom na ontogenézu reči sa slovotvorná motivácia objavuje po gramatike a semaziológia predchádza onomaziologickému tvoreniu slov.

Pravidlá slovotvornej motivácie sa v detskej reči prenášajú veľmi pravidelne.

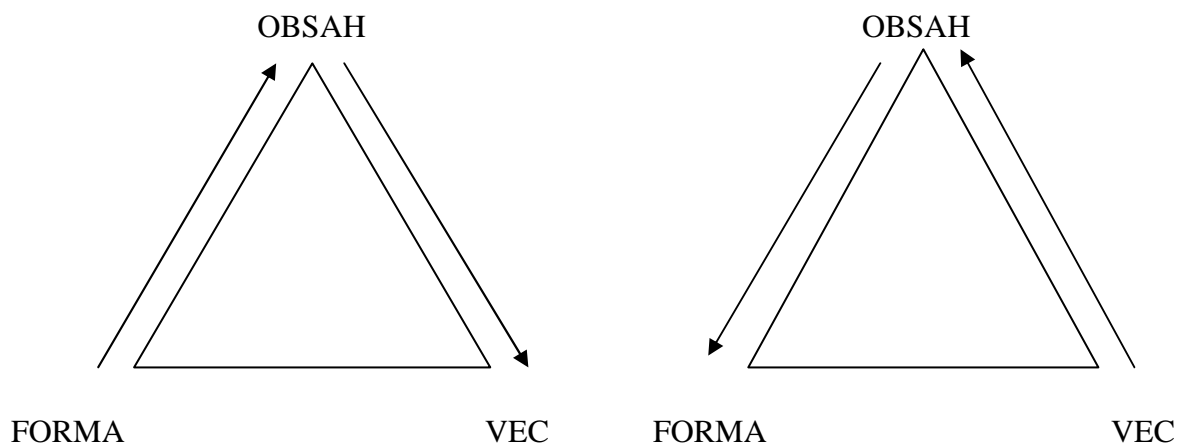
Používanie slovotvorne motivovaných slov v detskej reči a tvorba okazionalizmov sú znakom dosiahnutého stupňa vývinu reči a myslenia.

Slovotvorný a gramatický systém fungujú vzhľadom na vývin reči a kognitívne štruktúry analogicky.

Pri vývine reči dochádza najprv k prechodu od formy k obsahu (semaziologický postup). Ide o proces napĺňania a spresňovania významov, o sémantickú špecifikáciu konkrétnych slov. Dieťaťu sa ponúkajú lexikálne jednotky a pravidlá jazyka, ktorých význam a funkciu dieťa odкрýva a uplatňuje v reči postupne.

Až potom sa objavuje aj opačný postup, t. j. prechod obsahu k forme (onomaziologický postup), ktorý sa spája s rovinou nevedomia, s implicitným používaním pravidiel a tvorením slov. Ide o podvedomé využívanie pravidiel jazyka, čo sa prejavuje v reči prevažne v rámci slovotvorby, časovania a skloňovania (Tvorba okazionalizmov, používanie zdrobnených a predponových slov a gramatických tvarov, ktoré dieťa nikdy v predtým v takejto podobe nepočulo). Reč je v tomto smere ukazovateľom dosiahnutej úrovne myslenia a osvojenia si jazyka. Najprv je teda dieťa objaviteľom jazyka a až následne jeho tvorcom, hoci tieto javy neskôr prebiehajú súbežne (porovnaj Vužňáková, 2008).

UPLATŇOVANIE JAZYKA V DETSKEJ RECI

Doteraz sa o kognícii, najmä v súvislosti s otázkou vrodenej a univerzálnej, hovorilo iba vzhľadom na gramatiku. Jazyky, ktoré využívajú aglutináciu (a takým je aj slovenčina), umožňujú porovnávať gramatiku so slovtvorbou a ich osvojovanie si dieťaťom. Ukazuje sa, že tu možno nájsť veľa spoločných prvkov. V jednom i v druhom prípade je potrebné vytvoriť v mysli systém pravidiel, ktorý sa prenáša na nové (i umelo vytvorené) situácie a slová veľmi pravidelne (porovnaj Vužňáková 2009). Kým potvrdením tejto skutočnosti v rámci flexie je tzv. wug test (umelo vytvorený systém, Jazyk a kognícia, 2005), v rámci slovtvorby je takýmto testom tvorba okazionalizmov (prirodzený test). Deti tvoria okazionalizmy i ďalšie slovtvorne motivované slová (napr. zdobneniny, prefixálne vzniknuté slovesá – „*valec dovalkoval*“) analogicky – podľa regulárnych pravidiel bez toho, aby to dieťa niekto učil. Z toho vyplýva, že gramatika a slovtvorba podliehajú rovnakému modulu vzhľadom na kognitívne štruktúry ľudskej mysle. Podobnosť slovtvorby s gramatikou možno vidieť aj v tom, že výskyt okazionalizmov a „nesprávnych gramatických a slovtvorných tvarov“ nie je tak častý v reči detí, ako by sa mohlo zdať. Neadekvátne tvary sú nápadné, a preto majú dospelí tendenciu preceňovať ich. Vzhľadom na časovú postupnosť však gramatika nastupuje skôr ako slovtvorba, ale nemusí byť medzi nimi veľký časový rozdiel. V prípade sledovaného dieťaťa sa používanie gramatických pravidiel objavilo v 18. mesiaci a prvé okazionalizmy v 24. mesiaci (*trojkolovať, osievatko, namaličkuj syr*). Znamená to, že slovtvorné pravidlá dieťa používalo už pred druhým rokom. Na základe skúmania mozgu makakov (Jazyk a kognícia 2005 s. 242) sa ukazuje, že na aktivizáciu neurónov stačí pozorovanie činnosti. Neuróny sa aktivizujú rovnako, ako keby sa činnosť vykonávala. Z toho vyplýva, že vykonávanie činnosti sa môže realizovať nevedomovane. Používanie jazyka (gramatických a slovtvorných pravidiel) je tiež činnosťou, ktorá sa nemusí uvedomovať. Na základe toho sa dá vysvetliť skutočnosť, že dieťa prostredníctvom spôsobu komunikácie dospelých dokáže používať správne gramatické a slovtvorné pravidlá a prenášať ich na nové situácie analogicky, a to aj bez toho, aby dané pravidlá niekedy predtým aktívne používalo (Tento jav možno pozorovať aj pri iných činnostiach. Dospelý nedokáže sledovať, čo dieťa vníma a aké reprezentácie sa vytvárajú v jeho mozgu. A tak sa stane, že dieťa neočakávane, bez toho, aby ho to niekto učil, vykoná v istom momente nejakú činnosť, napr. zarecituje báseň, zaspieva pieseň, zatancuje). Toto je zároveň odpoveď na otázku, ako je možné, že dieťa tak rýchlo a bez nejakého tréningu dokáže uplatňovať pravidlá jazyka v reči. Paradoxom je, že kým v období vývinu detskej reči implicitné (nevedomé) používanie gramatických a slovtvorných pravidiel vyzerá veľmi jednoducho, ich explicitné (teoretické) opisovanie v škole a v dospelosti spôsobuje značné problémy.

Používanie slovotvorne motivovaných slov a okazionalizmov sa priamo viaže na poznanie, skúsenosť dieťaťa a dosiahnutý stupeň myslenia. Keďže slovotvorná motivácia sa realizuje na základe vzťahov medzi slovami, dôležitým krokom je spôsob spracovania sveta dieťaťom, konkrétne vnímanie vzťahov. V rámci gramatiky sa uvedomovanie vzťahov viaže na používanie prepozícií a konjunkcií. Tie sa objavili u sledovaného dieťaťa v 24. mesiaci. V tom istom období dieťa začalo používať prvé okazionalizmy. To znamená, že nevedomá reprezentácia fungovania slovotvorného systému bola už vytvorená. Dominantnými kategóriami a postupmi v období od dvoch do troch rokov boli v reči dieťaťa zdobneniny a tvorenie slovies (–ovať: *ceruzkovať*, *namaličkovať*, *metlovať*, *pyžamkovať*). Objavili sa však i ďalšie pravidelne sa opakujúce postupy (-ica: *bolavice*, *papanice*, *kúpelnica*, *vestica*; -ík: *kostolník*, *zábudník*).

Špecifikom detskej reči sú slovotvorne motivované slová, ktoré sú vytvorené podľa slovotvorných pravidiel, ale nie sú uzuálne, zároveň však ani príležitostné, pretože sa vyskytujú v reči dlhšie časové obdobie. Dieťa sa ich nechce vzdať, aj keď pozná normovanú lexikálnu jednotku („*hajka*“ – vankúš). Otázne je, či takéto jednotky možno považovať za okazionalizmy, keďže sa nevyznačujú príznakom príležitosti.

Vzhľadom na rýchlosť a presnosť osvojovania si pravidiel jazyka N. Chomsky hovorí o gramatike ako o súčasť biologickej vybavenosti človeka (Jazyk a kognícia 2005). Snažili sme sa ukázať, že slovotvorný systém jazyka si dieťa osvojuje podobne ako gramatiku. Na základe toho by aj slovotvorba mala byť človeku istým spôsobom vrodená. Problémom je fakt, že nie všetky jazyky sú aglutinačné. Napriek tomu, že bol objavený „jazykový“ gén a zistilo sa, že jeho poškodenie spôsobuje poruchy reči, nateraz nie je celkom jasné, ako presne funguje a za čo všetko je zodpovedný. Bez ohľadu na to, či je alebo nie je potvrdená vrodenosť jazyka, slovotvorba je odrazom dosiahnutého spôsobu myslenia a zachytáva skúsenosť a poznanie človeka, teda aj dieťaťa (napr. vnímanie pozitívneho a negatívneho, pozri nižšie). Vývin detskej reči teda potvrdzuje teóriu o gnozeologickom aspekte slovotvornej motivácie (bližšie o tom pozri Dziaková 2000; Vužňáková 2005, 2008). Samozrejme, že tieto skutočnosti sú podmienené adekvátnou stimuláciou prostredím, teda predovšetkým rečovým správaním rodičov.

Slovotvorné kategórie a postupy v Malom slovotvornom slovníku slovenčiny

Teoretické poznatky o slovotvornom systéme jazyka a vývine detskej reči chceme transformovať do lexikografickej práce, ktorá by mala pomôcť učiteľom overiť si slovotvornú analýzu konkrétnych slov (pozri Vužňáková, 2000). Malý slovotvorný slovník slovenčiny by mal dopĺňať simultánne pripravovanú učebnicu s názvom Detská reč a slovotvorba. V súvislosti so súčasným trendom – elektronizáciou lexikografických – prác plánujeme vydať tento slovník v elektronickej podobe – na CD nosiči – a uvažujeme o jeho internetovej verzii. Táto verzia Malého slovotvorného slovníka slovenčiny (ďalej len MSSS), bude obsahovať výber hesiel vzhľadom na vývin detskej reči v predškolskom a mladšom školskom veku a na vyučovanie slovotvorby na 1. stupni ZŠ. MSSS teda bude obsahovať zdobneniny, zveličovanie, názvy mláďat, kategórie súvisiace s prefixálne vzniknutými slovesami a niektoré kompozitá. Východiskom je pre nás komplexné sémanticko-štruktúrne a poznávacie hľadisko, teda zohľadňujeme význam slova, jeho formálnu stránku a zároveň spôsob myslenia a poznávania detí v predškolskom a mladšom školskom veku.

ZDOBNENINY

V reči detí predškolského i mladšieho školského veku sú veľmi frekventované deminutíva. Vyplýva to jednak z myslenia detí pomenovávať zdobneninami niečo malé, milé a príjemné; jednak ide o napodobňovanie reči dospelých, ktorí majú tendenciu pri rozhovore s deťmi používať zdobnené tvary slov. Analogicky deti tvoria deminutíva, ktoré predtým

nikdy nepočuli, a vlastné slovotvorné – okazionálne rady, napr. *hajka* (vankúš „to, na čom sa *hajá*“) → *hajočka*.

Nasledujúca tabuľka je ukázkou toho, že aj keď forma slova naznačuje, že by mohlo ísť o deminutívum, z hľadiska významu to tak nie je. Z tabuľky vidieť, že slovotvorná prípona zdobnenín má viacero funkcií:

- Tvoria sa ňou expresívne slová (napr. apo → apík).
- Môže fungovať len ako redundantný (nadbytočný) formant (napr. ažúra → ažúrka).
- Zdanlivo odvodené slovo je nemotivované (napr. baretka).

HESLO (MOTIVANT)	ST VÝZNAM	MOTIVOVANOSŤ	MOTIVÁT	ST ŠTRUKTÚRA	ST POSTUP	ST KATEGÓRIE
anjeliček	"malý anjeličik"	M	anjeličik	anjel-iček; ik/ič	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
anjelik	"malý anjel"	M	anjel	anje-ik	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
apík	"apo - expr."	M	apo	ap-ík	sufixácia	S → S., mod., expresívnosť
apko	"apo - expr."	M	apo	ap-ko	sufixácia	S → S., mod., expresívnosť
autíčko	"malé auto"	M	auto	aut-ičko; t'ť	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
ažúrka	"ažúra - nadbyt."	M	ažúra	ažúr-ka	sufixácia	S → S., redundantnosť
bábätko	"malé bábä"	M	bábä	báb-ätko	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
babička	"milá baba"	M	baba	bab-ička	sufixácia	S → S., mod., expresívnosť
babisko	"veľká/zlá baba"	M	baba	bab-isko	sufixácia	S → S., mod., zveličovanie/expresívnosť
babizňa	"zlá baba"	M	baba	bab-izňa	sufixácia	S → S., mod., expresívnosť
babka	"baba - expr."	M	baba	bab-ka	sufixácia	S → S., mod., expresívnosť
bábo	"milé bábä"	M	bábä	báb-o	transflexia	S → S., mod., expresívnosť
bábovnička	"malá bábovnica"	M	bábovnica	bábovn-ička; c/č	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
báčinko	"báčik - expr."	M	báčik	báč-inko; ik/x	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
bagetka	"malá bageta"	M	bageta	baget-ka	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
balíček	"malý balík"	M	balík	bal-iček; k/č	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
baranček	"malý baran"	M	baran	baran-ček	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
baraninka	"baranina - expr."	M	baranina	baranin-ka	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
baretka	0	0	0	0	0	0
barlička	"malá barla"	M	barla	barl-ička	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina
batoliatko	"malé batola"	M	batola	batol-iatko	sufixácia	S → S., mod., zdobnenina

NÁZVY MLÁĎAT

Nielen u detí, ale i v reči dospelých dochádza veľmi často k používaniu zdobnenín namiesto názvov mláďat. Uprednostňujú sa napr. pomenovania **mačička**, **hadík**, **sloník** pred **mača**, **hád'a**, **sloníča**. Na základe niekoľkoročného výskumu reči dospelých, vysokoškolských študentov a detí sa zdá, že názvy mláďat sa dostávajú na okraj slovnej zásoby. V konkurenčnom boji významov „malé“ a „mladé“ sa do popredia dostávajú zdobneniny. Keď však vezmeme do úvahy skutočnosť, že reč detí sa vyvíja vplyvom reči dospelých a ich imitáciou, situácia by mohla vyzerat' ináč. Už učiteľka v materskej škole môže a mala by pôsobiť na reč/parole dieťaťa, v tomto prípade s dôrazom na rozširovanie

slovnej zásoby o názvy mláďat. Nepoužívanie pomenovaní danej slovotvornej kategórie dospelými totiž zapríčiňuje ich nepoužívanie v reči detí, a tak neuvedomovanie si rozdielu medzi deminutívami a názvami mláďat, aj keď tie sa skloňujú a tvoria v slovenčine veľmi pravidelne. Preto sme sa rozhodli zaradiť ich tiež do slovotvorného slovníka.

ZVELIČUJÚCE SLOVÁ

Opakom deminutív sú augmentatíva, ktoré sú rovnako blízke detskému spôsobu uvažovania a vyznačujú sa veľmi pravidelným spôsobom tvorenia (to, čo je veľké a škaredé, je tvorené príponou *-isko*), čím sa podobne ako pri zdobneniach otvára priestor pre vznik okazionalizmov. Podobne ako pri zdobneniach, aj tu je sufix *-isko* polysémický. Okrem toho, že sa týmto sufixom tvoria augmentatíva (baba → babisko), prípona môže slúžiť na vyjadrenie:

- modifikácie významu – expresívnosť (napr. baba → babizňa „zlá baba“),
- mutácie významu – názvy miesta (napr. d'atelina → d'atelinisko „to, kde sa pestuje d'atelina“; jarmok → jarmočisko „to, kde sa odohráva jarmok“),
- mutácie významu – názvy miesta deja (napr. bagrovať → bagrovisko „to, kde sa bagruje“; blúdiť → bludisko „to, kde niekto blúdi“).

U detí je tendencia tvoriť slová s kladným významom, teda počet zdobnenín a expresívnych slovotvorne motivovaných slov je nepomerne vyšší. Nemožno však tvrdiť, že v detskej reči sa vyskytujú slová len s pozitívnou emocionalitou (porovnaj Ondráčková, 2008). Tvorenie slov aj tu zodpovedá vnímaniu sveta a spôsobu myslenia. Uvedomovanie si dvojpolovosti hodnôt sa prejaví v reči. U sledovaného dieťaťa sa negatívny postoj k veciam prejavil pravidelným tvorením substantív – ica (*boľavice, papanice, kúpeľnica, vestica*).

PREFIXÁLNE TVORENIE SLOVIES

Prefixálne tvorenie slov je jedným z najjednoduchších spôsobov slovotvornej motivácie so zreteľom na pochopenie jej fungovania v jazyku, a tak vhodným príkladom na demonštrovanie rozdielov vo význame slov, ktoré sú zapríčinené slovotvornými prostriedkami (prefixom). Preto je prefixálne tvorenie slovies v rámci slovotvornej teórie predmetom vyučovania na 1. stupni ZŠ. Už trojročné dieťa dokáže veľmi dobre používať prefixálne vzniknuté slovesá, a to aj v takých prípadoch, keď ide o okazionalizmy (napr. *valkovať* – „*Keď valec dovalkoval, odišiel.*“). Napriek tomu vysvetľovanie rozdielov vo význame slovies, líšiacimi sa prefixom nie je mnohokrát jednoduché ani pre vysokoškolských študentov, podobne ako rozlíšenie prefixálne a transflexne vzniknutých slov pre autorov učebníc a testov (pozri Liptáková, 2003). Preto robíme kategorizáciu prefixálne vzniknutých slovies vzhľadom na zmenu ich sémantiky.

J. Furdík (2004) v rámci slovotvorných kategórií modifikačne vzniknutých slovies vyčlenil štyri skupiny slovies vzhľadom na ich sémantiku (lokalizovanosť, temporálnosť, modalitosť a momentnosť). Z týchto skupín je pre nás irelevantná posledná z nich, pretože momentnosť (*grgať* → *grgnúť*) sa netvorí prefixáciou. V poradí tretia kategória je veľmi všeobecná a dajú sa tu vyšpecifikovať konkrétnejšie skupiny slovies. Na základe podrobnejšieho skúmania prefixálne vzniknutých slovies sa ukazuje, že tu možno vymedziť šesť slovotvorných kategórií:

1. lokalizovanosť (pozičnosť) deja – „realizovať dej vzhľadom na pozíciu určenú významom prefixu, napr. dejom sa odniekiaľ a niekam dostať, dej uskutočňovať okolo

niečoho alebo cez niečo“: *odcestovať, priletieť, nadradiť, zoskočiť, vyletieť, omaľovať, odbočiť, obchodiť, zahnúť, ustúpiť, naddvihnúť, obkresliť, predkloniť, preskočiť, vykotúľať, zaletieť*;

2. temporálnosť deja – „začať, skončiť/prestať realizovať dej, stráviť istý čas vykonávaním deja“: *docupkať, dohovoriť, odblokovať, odležať, vymotať*;

3. finálnosť (totálnosť) deja – „realizácia deja do krajnosti/do konca; úplne realizovať dej“: *uštváť, dodrúzgať, vychladnúť, prevariť, dodláviť, vyjesť, zostarnúť, zozelenieť, obnosiť, vyliatť, zabiť, zadusiť, zmaľovať, vypadáť*;

4. Miera realizácie deja – „robiť niečo veľa, málo, trochu/čiasťočne, nadmieru“: *nabehať, načesať, nahryznúť, obmeniť, popásť, popestovať, poprechádzať sa, ubrať, ochladnúť, ochladnúť, predĺžiť, zabrusiť, prekŕmiť, vymočiť*;

5. Modifikácia kvality a kvantity deja – „pridať, odstrániť, zmeniť dejom“: *primalovať, dodať, odjesť, odčerpať, odkosiť, odkliať, odkopať, odfarbiť, odchlpiť, premaľovať, pretvoriť, prekonštruovať*;

6. Rezultatívnosť (výsledok) deja: „uskutočnenie/realizácia činnosti pomenovanej slovesom bez prefixu“: *nacvičiť, nastudovať, načmárať, nabiť, nadekrétovať, uchopiť, nabieliť, očistiť, pocukrovať, poskladať, scediť, oddialiť, poprásiť, upútať, urobiť, ucítiť, vyhriať, vyhotoviť, vyjednať, predeliť, predebatovať, zmeniť, vymyslieť, zduriť, zhrabať, zhúžvať*.

V nasledujúcej tabuľke sme uviedli slovesá s prefixom *do-*. Ide o ukážku polysémickosti slovo tvorných prostriedkov. Ten istý prefix či sufix dokáže totiž obsiahnuť viacero slovo tvorných významov, a teda jedným druhom formantu sa dá obsiahnuť viacero slovo tvorných kategórií (porov. Dziaková, 2000). Konkrétne formantom *do-* možno vyjadriť 5 zo šiestich vyššie uvedených slovo tvorných kategórií v rámci modifikácie.

HESLO (MOTIVANT)	ST VÝZNAM	MOTIVOVANOSŤ	MOTIVÁT	ST ŠTRUKTÚRA	ST POSTUP	ST KATEGÓRIE
docupkať	"ukončiť cupkanie"	M	cupkať	do-cupkať	prefixácia	V → V., mod., temporálnosť
docválať	"ukončiť cválanie"	M	cválať	do-cválať	prefixácia	V → V., mod., temporálnosť
docvičiť	"ukončiť cvičenie"	M	cvičiť	do-cvičiť	prefixácia	V → V., mod., temporálnosť
dočiahnuť	"dosiahnuť čiahnutím"	M	čiahnuť	do-čiahnuť	prefixácia	V → V., mod., rezultatívnosť
dočiaratť	"pokryť čiaraním"	M	čiaratť	do-čiaratť	prefixácia	V → V., mod., rezultatívnosť
dočiarkať	"pokryť čiarkaním"	M	čiarkať	do-čiarkať	prefixácia	V → V., mod., rezultatívnosť
dočistiť	"ukončiť čistenie"	M	čistiť	do-čistiť	prefixácia	V → V., mod., temporálnosť
dočítať	"ukončiť čítanie"	M	čítať	do-čítať	prefixácia	V → V., mod., temporálnosť
dočmárať	"pokryť čmáraním"	M	čmárať	do-čmárať	prefixácia	V → V., mod., rezultatívnosť
dodať	"dať niečo k niečomu"	M	dať	do-dať	prefixácia	V → V., mod., modifikácia kvantity

dodlávif	"ukončit dlávenie"	M	dlávif	do-dlávif	prefixácia	V → V., mod., temporalnosť
dodrat'	"celkom drať"	M	drať	do-drať	prefixácia	V → V., mod., totálnosť
dodriapat'	"celkom driapať"	M	driapať	do-driapať	prefixácia	V → V., mod., totálnosť
dodrúzgat'	"celkom drúzgať"	M	drúzgať	do-drúzgať	prefixácia	V → V., mod., totálnosť
dodržať	"zachovať držanie"	M	držať	do-držať	prefixácia	V → V., mod., totálnosť
dodýchať	"ukončiť dýchanie"	M	dýchať	do-dýchať	prefixácia	V → V., mod., totálnosť
dofajčiť	"ukončiť fajčenie"	M	fajčiť	do-fajčiť	prefixácia	V → V., mod., temporalnosť
dofúkať	"ukončiť fúkanie"	M	fúkať	do-fúkať	prefixácia	V → V., mod., temporalnosť
dogazdovať	"ukončiť gazdovanie"	M	gazdovať	do-gazdovať	prefixácia	V → V., mod., temporalnosť
dogniaviť	"úplne gniaviť"	M	gniaviť	do-gniaviť	prefixácia	V → V., mod., totálnosť
dogúľať	" prestať guľať"/ dosiahnuť guľaním"	M	guľať	do-guľať	prefixácia	V → V., mod., temporalnosť, lokalizovanosť

KOMPOZITÁ

Kompozitá neboli doteraz súčasťou učebných osnov na 1. stupni ZŠ. Nový štátny vzdelávací program však vytvára priestor zaradiť do vyučovania aj tie slovtvorne motivované slová, ktoré sa doteraz nevyskytovali v učebniciach. Jedným z nich sú zložené slová. Už deti v predškolskom veku totiž dokážu používať a tvoriť kompozitá. K. Čukovskij (1981) upozornil na to, že deti dokážu vycítiť pravidlá jazyka, ba dokonca ich i intuitívne využívať, a preto považuje dieťa v predškolskom veku za geniálneho lingvistu. Potvrdením Čukovského myšlienky, ktorá sa veľmi často cituje, je fakt, že bez toho, aby dieťa poznalo zákonitosti slovtvornej motivácie, tvorí množstvo okazionalizmov (*zemepád „to, čo padá k zemi“*). Príčinou je v predškolskom veku aj neznalosť všetkých uzuálnych lexikálnych jednotiek, pričom táto neznalosť robí z dieťaťa s rozvinutou potrebou komunikovať tvorca jazyka.

Začlenenie kompozít do rečovej a jazykovej výchovy v predškolskom a mladšom školskom veku sú aj neurolingvistické aspekty slovtvornej motivácie.

Mohla by neschopnosť dešifrovať významy slov (nepriamych pomenovaní) súvisieť s vývinom nervovej sústavy alebo za to môže spôsobiť myslenie, teda konkrétne myslenie? Ukazuje sa, že ide javy, ktoré sa navzájom ovplyvňujú. Vývin mozgu je závislý na vonkajších podnetoch a naopak vývin reči je ovplyvnený vývinom mozgu (napr. niektoré deti začnú rozprávať neskôr ako ostatné preto, že majú pomalší vývin centrálnej nervovej sústavy). Ako je však možné, že neschopnosť používať obrazné pomenovania sa prejavuje aj u dospelých? Mozog sa vyvíja síce celý život, no napriek tomu reč a jazyk je potrebné stimulovať v útlom detstve. Ak tomu tak nie je, môže sa stať, že reč sa nevyvinie (príkladom sú deti, ktoré vyrastali v jazykovej izolácii). Príčinou by teda mohlo byť nerozvinutie istých štruktúr mozgu. Teda nevytvorenie siete vzťahov pre nedostatok stimulov. Ak nie sú v mozgu vytvorené spoje, nemôže dôjsť k prepájaniu informácií a prenášanju poznania.

Vývin mozgu priamo súvisí s vývinom reči, reč sa vyvíja len za predpokladu, že existujú stimuly. Na druhej strane je psychika, teda aj myslenie, závislá na chemických procesoch mozgu a jeho vývine. Štruktúra jazyka funguje na podobných princípoch ako štruktúra psychiky (vedomia a podvedomia). Ukážkou je v rámci slovtvornej motivácie jav, označujúci sa ako demotivácia (pozri tabuľku s kompozitami).

Oblasti mozgu ovplyvňujúce myslenie, spojené s vyvodzovaním záverov a pamäťou, sa vyvíjajú až v prvých rokoch života. Cvičenie, opakovanie sa spája s vytváraním siete

neurónov (mozgových buniek), ako aj správaním, ktoré táto sieť riadi. Opakované používanie slov v rôznych kontextoch pomáha dieťaťu lepšie pochopiť a osvojiť si význam slova a vytvárať vzťahy medzi slovami i medzi slovami a skutočnosťou.

Vzhľadom na opísané skutočnosti je zaujímavé vnímanie slovotvorne motivovaných slov s preneseným významom deťmi a ich fungovanie v komunikácii. Podľa niektorých výskumov vnímanie obrazných pomenovaní a tvorivosť riadi pravá mozgová hemisféra. Vzhľadom na toto tvrdenie sa pri tradičnom vyučovaní slovotvorby (predkladanie priamych pomenovaní a ich slovotvorný rozbor) kladie dôraz na využívanie štruktúr ľavej mozgovej hemisféry, teda na reálne a logické. Podľa iných výskumov sa sémantické kódovanie a neobvyklá interpretácia slov spája s ľavou mozgovou hemisférou. Existuje aj tvrdenie, že funkcie mozgu súvisiace s rečou sú rozptýlené a nie je ich možné spájať jednoznačne len s jednou hemisférou. Bez ohľadu na to, že výskumy mozgu v súvislosti s fungovaním reči neponúkajú jednoznačné a len čiastkové informácie, nazdávame sa, že je dôležité stimulovať a rozvíjať rôznorodé funkcie reči a jazyka.

Fungovanie mozgu sa určuje na základe vyšetrenia tých ľudí, ktorí prekonalí nejakú chorobu, resp. sú chorí, alebo mali nejaký úraz hlavy. Nevyšetrujú sa zdraví jedinci. No ukazuje sa, že ani „zdraví jedinci“ nemajú rovnaké rozumové, kognitívne schopnosti (napr. nie sú schopní dešifrovať význam, zmysel, pointu básne). K vysvetleniu tohto javu možno zatiaľ pristúpiť iba hypoteticky. Možno predpokladať, že ak sú kognitívne schopnosti u nejakého človeka horšie ako u ostatných ľudí, jednotlivé štruktúry mozgu nefungujú správne, resp. nie sú vyvinuté, vytvorené. Tento jav môže byť spôsobený absenciou dostatočných stimulov v detstve (prípadne aj v ďalšom období života), ktoré sú nevyhnutné na utváranie a udržiavanie správania sa siete neurónov. Argumentovať možno empirickým poznaním toho, že hoci človek má v sebe geneticky zakódovanú informáciu používať reč, táto schopnosť sa nemôže rozvinúť bez vonkajších stimulov v detstve. Ak to platí pre reč ako takú, možno sa domnievať, že sa to vzťahuje aj na jednotlivé oblasti a funkcie reči a jazyka, teda aj na prenášanie významu.

Aj keď si to bežný používateľ jazyka neuvedomuje, súčasťou slovnej zásoby sú metaforické a metonymické pomenovania vzniknuté pôvodne slovotvornou motiváciou. V súvislosti s detským poznaním možno do tejto skupiny slovotvorne motivovaných slov zaradiť kompozitá, ktoré sa vyskytujú prevažne ako pomenovania hrdinov rozprávok (*valibuk, pecivál, lomidrevo, zlatovláska*), patria tu aj autorské okazionalizmy i slovotvorne motivované slová používajúce sa v bežnej komunikácii (*vetroplach, kazisvet, stonožka*). Napriek tomu sa tieto slová nevyužívajú pri vyučovaní slovotvornej teórie.

Deti neadekvátne vysvetľujú obsah týchto jednotiek, resp. nevedia vysvetliť ich význam, ak im chýba skúsenosť s ich používaním (Aj keď slovotvorná motivácia napomáha odhaliť význam slova, môže dôjsť k omylu, napr. slovo *pytač* vysvetľujú deti ako „*ten, kto sa pýta*“). Integráciou literárnej, jazykovej a slohovej zložky je možné odstrániť neschopnosť dešifrovať slovotvorný význam týchto slov. Väčšina detí má i vzhľadom na konkrétnosť myslenia tendenciu vysvetľovať význam slov s preneseným významom na základe pôvodnej motivácie (*valibuk „ten, kto váľa buky“*, *lomidrevo „ten, kto lomí drevo“* a pod.). No deti sú schopné používaním týchto slov v rôznych kontextoch vnímať aj ich prenesený význam, napr. *valibuk – tučný, silný človek*. Teda používaním slov s preneseným významom v rôznych komunikačných situáciách možno rozvíjať detské myslenie a i takýmto spôsobom ho pripraviť na vnímanie metaforických a metonymických pomenovaní v jazyku. Ukážkou porovnávania lexikálneho a slovotvorného významu kompozít možno pomôcť učiteľom vyberať a využívať tvorenie kompozít v rámci rečovej a jazykovej výchovy v materskej a základnej škole.

HESLO (MOTIVANT)	ST VÝZNAM	MOTIVOVANOSŤ	MOTIVÁT	ST ŠTRUKTÚRA	ST POSTUP	ST KATEGÓRIE
cupinôžka	„to, čo/ten, kto cupitá nôžkami“	M	cupkať, nôžka	cup-i-nôžka	kompozícia	V → S., mut., činiteľ deja
černokňazník	„čierny kňaz“	M	čierny, kňaz	čern-o-kňaz-ník	kompozícia-sufixácia	Adj → S., mut., nositeľ vlastnosti
držgroš	„ten, kto drží groš“	M	držať, groš	drž-groš	kompozícia	V → S., mut., činiteľ deja
hlavolam	„to, čím sa láme hlava“	M	hlava, lámať	hlav-o-lam	kompozícia-transflexia	S → V., mut., prostriedok
holopupkáč	„ten, kto má holý pupok“	M	holý, pupok	hol-o-pupk-áč; o/0	kompozícia-sufixácia	Adj → S., mut., nositeľ vlastnosti
kazisvet	„ten, kto kazí svet“	M	kaziť, svet	kaz-i-svet	kompozícia	V → S., mut., činiteľ deja
kozorožec	„to, čo má rohy ako koza“	M	koza, roh	koz-o-rož-ec; h/ž	kompozícia-sufixácia	S → V., mut., podobnosť
lomidrevo	„ten, kto lomí drevo“	M	lomiť, drevo	lom-i-drevo	kompozícia	V → S., mut., činiteľ deja
miesiželezo	„ten, kto miesi železo“	M	miesiť, železo	miesi-železo	kompozícia	V → S., mut., činiteľ deja
mrakodrap	„to, čo sa driape k mrakom“	M	mrak, driapať	mrak-o-drap; ia/a	kompozícia-transflexia	S → V., mut., činiteľ deja
muchotrávka	„to, čo otrávi muchy“	M	mucha, otráviť	much-o-tráv-ka; o/x	kompozícia-sufixácia	S → V., mut., činiteľ deja
stonožka	„to, čo má sto nôh“	M	sto, noha	sto-nož-ka; h/ž	kompozícia-sufixácia	Num → S., mut., nositeľ vlastnosti
trasorítka	„to, čo trasie riťou“	M	triasť, riť	tras-o-rít-ka; ť/t	kompozícia-sufixácia	V → S., mut., činiteľ deja
valibuk	„ten, kto váľa buky“	M	váľať, buky	val-i-buk; á/a	kompozícia-transflexia	V → S., mut., činiteľ deja
vetrolam	„to, čo láme vietor“	M	lámať, vietor	vetr-o-lam; ie/e, á/a	kompozícia-transflexia	S → V., mut., činiteľ deja
vetroplach	„ten, kto plaší vietor“	M	vietor, plašiť	vetr-o-plach; ie/e, š/ch	kompozícia-transflexia	S → V., mut., činiteľ deja
vydriduch	„duch, ktorý vydiera“	M	vydierať, duch	vydr-i-duch; ie/0	kompozícia	V → S., mut., činiteľ deja
žalobaba	„baba, ktorá žaluje“	M	žalovať, baba	žal-o-baba; ov/x	kompozícia	V → S., mut., činiteľ deja

Záver:

Pre formovanie myslenia a reči človeka je dôležité poznať spôsob fungovania kognitívnych štruktúr a ich vývin. V tomto príspevku sme chceli naznačiť vývin detskej reči vzhľadom na slovotvorný systém jazyka, súvislosti medzi vývinom detskej reči, myslením a spracúvaním sveta dieťaťom. Tieto poznatky by sa mali premietat' aj do tomu primeraného opisu jazyka a následne pedagogickej činnosti, ktorej cieľom by malo byť stimulovanie detskej reči a uľahčovanie uvedomovania si spôsobu fungovania jazykového systému. Naším zámerom je teda v tejto súvislosti vytvoriť lexikografickú prácu, ktorá by odrážala vývin detskej reči a spôsob detského myslenia, a tým pomáhala učiteľom vyberať vhodné stimuly (príklady a ukážky) v edukačnom procese.

Použité skratky:

Adj – adjektívum, Adv – adverbium, expr. – epresivnosť, mod. – modifikácia, mut. – mutácia, Num – numerálium, S – substantívum, V – verbum.

Literatúra:

1. ČUKOVSKIJ, K.: Od dvoch do piatich. Mladé letá: Bratislava 1981, 432 s.

2. DZIAKOVÁ, K.: *Historicko-epistemologický rozmer slovotvornej motivácie*. Jazykovedný časopis, 53, 2002a, s. 127 – 135.
3. FURDÍK, J.: *Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004, 200s.
4. HORŇÁKOVÁ, K. - KAPALKOVÁ, S. - MIKULAJOVÁ, M.: *Knihá o detskej reči*. Bratislava: Slniečko 2005. 155 s.
5. *Jazyk a kognícia*. Ed. J. Rybár – V. Kvasnička – I. Farkaš. Bratislava: Kalligram 2005, 424 s.
6. KULIŠŤÁK, PETR: *Neuropsychologie*. 1. vyd. Praha: Portál, 2003, 336 s.
7. LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Lesk a bieda slovotvorného učiva na jednotlivých stupňoch školského vzdelávania*. Slovo o slove, 9, 2003, 110 – 130.
8. LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Náuka: Prešov 2000, 145 s.
9. LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Slovotvorba ako odraz časopriestoru dieťaťa a predškolského a mladšieho školského veku*. In: *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Komunikace s dětmi v zrcadle času*. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka a literatury s didaktikou, 2006, s. 256 – 262.
10. ONDRÁČKOVÁ, Z.: *Detské slová v slovenčine a ich charakteristika*. In: *Štúdie o detskej reči*. Ed. Daniela Slančová, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov: 2008, s. 251 – 305.
11. *Štúdie o detskej reči*. Ed. Daniela Slančová, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov: 2008, s. 251 – 305.
12. VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Rečová (jazyková) výchova v materskej škole a vývin detskej reči*. In: *Slovo o slove*, 14. Zborník KKLáV PF PU v Prešove, Prešov: 2008a, s. 150 – 158.
13. VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Morfológia, vývin detskej reči a materská škola*. In: *Slovo o slove* 15. Zborník KKLáV PF PU v Prešove. Prešov 2009, V tlači.
14. VUŽŇÁKOVÁ, K.: *Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného slovníka slovenčiny*. 2006. <http://www.pulib.sk/elpub/PF/Vuznakova1/index.htm>.

WORD-FORMATION CATEGORIES AND PROCESSES IN SMALL WORD-FORMATION DICTIONARY OF CHILDREN`S SPEECH BACKGROUND

Summary:

The contribution is focused on creating of Slovak word-formation dictionary, which can be used for educational purposes. We based it on the idea that description of language should correspond whit its developing. Therefore we describe the development of children`s speech in consideration in word- formation system. We take note of the method of use and construct of word-formation words in children`s speech and cognitive structures of children`s minds (psycholinguistic and neurolinguistic aspects of speech development) and on the basis we justify the selection of word-formation categories and processes in Small Slovak word-formation dictionary. We indicate ways of recording the individual keywords in lexicographical work and ambiguity of word-formation prefixes and suffixes in language.

Key words:

word-formation, children speech, children speech development, lexicography, Slovak word-formation dictionary

Kontaktní adresa:

Mgr. Katarína Vužňáková, PhD., Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, 17. novembra 16, 08001 Prešov, Dziakova@unipo.sk, +421 051/7470 534¹
